

РЕЦЕНЗІЇ

Петренко І.М.
Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян
Російської держави XVIII ст.: У 2 ч. – Полтава: РВВ ПУЕТ,
2010. – Ч.1. – 276 с.; Ч.2. – 305 с.

На сучасному етапі розвитку науки соціальна історія стала одним із найбільш популярних та актуальних методологічних напрямів досліджень. Формування нової парадигми її студіювання викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних учених проблемами мікрорівнів. У цьому контексті актуальності набувають дослідження з минулого сімейних відносин, їх трансформації протягом історичного розвитку суспільства, форм та мотивацій укладання шлюбів, розлучень, народження й виховання дітей.

Слід зазначити, що брак студій з історії сім'ї гостро відчувається у сучасній українській історичній науці. Родинні відносини практично залишаються поза увагою вчених. Ця обставина актуалізує появу праці І.Петренко. Монографія авторки стала цілком логічним та очікуваним результатом її тривалих творчих пошуків.

Наукова новизна рецензованої праці полягає у тому, що вона є першим дослідженням згаданої проблеми крізь призму історії повсякденності. На основі залучення невідомих або маловідомих архівних документів епархіального рівня вперше в українській історіографії здійснено спробу комплексного історико-соціального аналізу внутрісімейних відносин мирян, на основі першоджерел проаналізовано етику шлюбних стосунків, норм відповідної поведінки тощо. Особливу увагу акцентовано на конфліктних ситуаціях, що виникали у родинній сфері життя людей, зокрема розлученнях. Підготовлена у проблемному плані праця враховує найсучасніші підходи до вирішення цього питання.

Монографія містить історичний аналіз і теоретичне узагальнення основних закономірностей становлення й розвитку шлюбно-сімейних відносин православного населення у Російській імперії в XVIII ст. Уперше докладно розглядається вплив церковного, світського та звичаєвого права на регулювання родинних стосунків, історична обумовленість становлення відповідного законодавства інтересами й політикою держави. Праця І.Петренко – одне з перших досліджень, де проаналізовано особливості уявлень мирян про шлюб і подружнє життя, їх трансформацію протягом даного історичного періоду.

Архітектоніка рецензованої книги не викликає принципових зауважень. Вона характеризується логічною завершеністю, ґрунтовними висновками й узагальненнями, а також має практичне значення. Монографія розрахована на істориків, краєзнавців, викладачів та студентів і всіх, хто цікавиться історією України, передусім її соціальними аспектами.

У першому розділі авторка проаналізувала історіографію й джерельну базу дослідження, зазначивши, що окремі аспекти шлюбно-сімейних відносин висвітлювалися у працях дореволюційних, радянських і сучасних учених. У зв'язку із поворотом до антропології та виникненням нового її напрямку – соціальної історії й повсякденності – це питання все частіше стає об'єктом зацікавлення вчених. Однак узагальнюючої фундаментальної монографії з проблеми досі не було написано. виправити таку ситуацію і покликана праця І.Петренко.

Джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі широкого кола пам'яток візантійського, давньоруського, литовського, польського, українського та російського права. Такий підхід дозволив з'ясувати і поглибити наявні в історико-правовій науці уявлення про основні інститути шлюбно-сімейного права, їх еволюцію протягом історичного розвитку суспільства. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну картину повсякденної шлюбно-сімейної культури мирян XVIII ст. Основним джерелом під час написання дослідження став комплекс архівних документів, зокрема фонди духовних консисторій – найвищих колегіальних органів у системі єпархіального управління, духовних правлінь – колегіальних органів єпархіальної влади на місцях та Синоду – найвищої інстанції в родинних справах.

У другому розділі монографії І.Петренко наголошує, що шлюб став одним із досягнень правових інститутів Давньої Русі. Спочатку сімейні відносини регулювалися язичницькими обрядами. Специфіка розуміння їх суті змінилася з прийняттям християнства. Зміст шлюбу в нових умовах суперечив розумінню його в язичництві, яке допускало свободу розлучень (с.100).

Норми права, що регулювали родинні стосунки в Росії, формувалися під впливом церковного, світського і звичаєвого права. Причому церковна норма (припис, канон) визначала правила належного поведіння, тобто такого, котре повинно бути в ідеальному варіанті. Звичаєве право регулювало традиційну, реальну, повсякденну поведінку людей. Натомість світське – виконувало функцію вирішення суперечностей між тим, якими мали бути шлюбно-сімейні відносини, і тим, якими вони були насправді, тобто між церковними приписами (пропагованою поведінкою) і традиційною (реальною) поведінкою людей.

І.Петренко твердить, що розвиток сімейних стосунків визначався тим, як вирішувалися основні родинні суперечності: між традиційними (заснованими на звичаєвому праві) поглядами на шлюб та розлучення й необхідністю враховувати настанови (приписи) православної церкви; між реальною буденною практикою і буквою закону; між канонічними та світськими нормами; між звичаєвим патріархальним шлюбним правом і законодавством XVIII ст.

У нормативній регуляції сімейних відносин церковне право визначало «вічні» ідеї шлюбу, таїнство його укладання й нерозривність родинних зв'язків; звичаєве право – правові дії (обряди, угоди) щодо укладання та розірвання; світське право – принципи і правила реалізації відповідних ідей у повсякденному житті людей.

Досить глибоким за змістом та дискусійним за формою викладу став здійснений авторкою рецензованої монографії аналіз шлюбно-сімейних відносин у період становлення Росії як імперії у XVIII ст., коли родина стала об'єктом її правового впливу. Цьому присвячено третій розділ монографії. Регульовані нормами світського й церковного права стосунки у сім'ї забезпечували умови реалізації на практиці державою своєї імперської влади.

Розвиток шлюбно-сімейного законодавства в Росії, починаючи з реформ Петра I, утілювався у прагненні забезпечити передусім соціально-політичні та економічні інтереси держави. Норми світського права разом із церковними приписами, що регулювали особисті відносини чоловіка й жінки, виступали інструментом захисту цих інтересів. Світське законодавство прагнуло ослабити та обмежити вплив церкви в суспільстві, підкорити родинну сферу цивільно-правовому регулюванню.

Незважаючи на те, що православна церква намагалася поставити під свій контроль сімейні відносини і робила це за допомогою законодавчих актів світської влади, котра перетворила духівництво на їх провідників та контролерів за виконанням народними масами, однак на побутовому, буденному рівні вони продовжували керуватися тими поглядами на шлюб, що ґрунтувалися на звичаєвому праві та усталених традиціях. Священнослужителі, котрі, як правило, були вихідцями із селян, також керувалися давніми уявленнями у родинній сфері, інколи тільки формально виконуючи певні урядові або синодальні розпорядження. Часто ієреї змушені були закривати очі на порушення парафіянами офіційних шлюбно-сімейних норм, адже нічого не могли з ними вдіяти.

У четвертому розділі І.Петренко привернула увагу до таких важливих проблем, як особливості внутріродинних відносин мирян, зокрема взаємостосунків подружжя, ставлення до дітей, девіантні прояви поведінки, як от дітозгубництво, з'ясувала причини поширеності самовільних розлучень чоловіків та жінок і побутування повторних шлюбів. Авторка наголосила на тому, що багато рис повсякденних внутрісімейних відносин подружжя свідчать про те, що потрібно звільнитися від стереотипу романтично-ідилічних стосунків між чоловіками та жінками (с.277). Джерела зафіксували такі факти повсякденного життя, котрі не завжди викликають замилювання в очах сучасників, але ігнорувати їх не можна.

Документи свідчать зокрема про суперечливість і багатовимірність жіночого повсякдення. Побутові ситуації, сварки, внутріродинні конфлікти давали підстави для розлучення, хоча церква неохоче йшла на такий радикальний крок. Здебільшого духовна влада намагалася примирити подружжя, застосовуючи поради, переконувала в нерозривності шлюбних зв'язків.

Риси патріархальності української культури у подружньому житті неозначні. З одного боку, головування чоловіка в родині не підлягало сумніву, а з іншого, – жінка мала шанс за певних обставин стати лідером у сім'ї. Ідеалом подружніх стосунків були злагода, співчуття та взаємодопомога. Утім виняткове право чоловіка застосовувати фізичні покарання щодо дружини, а також деякі риси повсякденного етикету були свідченням дискримінації жінки.

Не залишилися поза увагою дослідниці й питання про проблеми батьківства, адже джерела спростовують ідилічно-романтичні уявлення про материнство як етнокультурний феномен, що були поширені в українській етнографії, та розкривають неоднозначність зв'язку матері й дитини. Деконструкція міфологеми про «ідеальне материнство» і реконструкція його у повсякденних практиках дає змогу зрозуміти суперечливий та складний характер цієї теми у суспільстві. У ньому поєднані міцна соціокультурна настанова на народження й виховання дітей і проблеми контролю за народжуваністю, труднощі у догляді й вихованні дитини.

Народження позашлюбних дітей, що призводило до дітозгубництва, – важлива риса для характеристики сімейних відносин мирян. Незважаючи на девіантний характер, такі явища були невід'ємною рисою життя соціуму (с.335). Найбільше дітовбивств траплялося у сільській місцевості. Як правило, жертвами були позашлюбні діти, матері котрих таким чином намагалися врятуватися від сорому й публічного осуду.

В останньому, п'ятому, розділі І.Петренко дослідила процес припинення та розірвання шлюбу, визначила й детально проаналізувала найпоширеніші приводи для цього, проілюструвавши їх яскравими прикладами із тогочасної соціальної дійсності. Дослідниця показала, що розлучалися пари не лише з еліти, а й непривілейованих станів. Шлюборозлучний процес відобразив значний розрив між вищими та нижчими станами: перші, обізнані із законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидко розлучення або принаймні прискорити його; другим же було доволі складно розібратися у хитросплетіннях церковного правосуддя, що затягувало цей процес.

У шлюборозлучних справах був відчутний розрив між офіційним і народним поглядом на них. Якщо церква культивувала сакраментальний погляд на шлюб, то миряни дотримувалися того, що ґрунтувався на традиційних відносинах. Спроби православного кліру пропагувати його як одне із таїнств глибоко не вкоренилися у свідомості мирян, котрі продовжували послуговуватися традиціями (с.526).

Монографію завершують ґрунтовні висновки. Дослідниця показала, що аналізуючи родинні стосунки мирян у XVIII ст. слід враховувати той факт, що боротьба між церковними й народними поглядами на шлюб та розлучення помітна вже з перших віків існування християнства в Київській Русі. Канонічний погляд на сімейні справи раніше переміг у Московській державі, де його зміцненню сприяло панування візантійських юридичних норм у законодавстві, значно більший вплив церкви на народ і централізація

влади. В українських землях демократичні погляди на народно-юридичні норми побутували навіть ще у XVIII ст., а остаточно були знищені з утворенням Російської імперії та повною нівеляцією імперськими структурами місцевих особливостей.

Українське родинне право зазнало великого впливу російського цивільно-сімейного законодавства як у сфері укладання шлюбу, так і його розірвання. Тож дослідження регламентації родинних відносин державою й церквою та практики впровадження у життя відповідних правових норм – принципово важливе для розуміння релігійної ситуації у Гетьманщині в XVIII ст.

І.Петренко звернула увагу на те, що сімейне життя базувалося на міжгрупових нормах і вкрай важко піддавалося регламентації, що її намагалися провадити церковні й державні органи. Незалежно від загальної моделі та взірців кожен шлюб формував власний світ стосунків, котрий залежав від його партнерів, тобто конкретних осіб, їхнього родинного досвіду, батьківського виховання, характеру, світосприйняття тощо.

Водночас монографія містить певні дискусійні моменти. Зокрема у назві праці слід було вжити поняття «Російська імперія», у складі котрої опинилися українські землі після втрати свого автономного статусу, а у вступі – визначити та обґрунтувати територіальні й хронологічні рамки дослідження. Аналізуючи історіографію проблеми, не слід було називати праці вчених, які не стосуються конкретно XVIII ст., а висвітлюють шлюбно-сімейні відносини більш ранніх історичних періодів. Монографія дещо перевантажена описовістю. Підбиваючи підсумки, необхідно було визначити конкретні етапи становлення і розвитку родинних стосунків у Російській державі.

Утім усе це аж ніяк не позначилося на науковому рівні праці І.Петренко, котра, безперечно, є суттєвим внеском у дослідження соціальної історії, зокрема історії повсякденності. Сама постановка проблеми в такому ракурсі відкриває подальші шляхи для поглибленого дослідження важливої теми.

Немає жодного сумніву, що науковці, на яких насамперед розраховане видання, не лише сприймуть та належним чином використають його змістову частину, а й справедливо оцінять обсяг і значимість виконаної авторкою монографії.

А.М.Катренко (Київ)